Pr. Dr.
Laurențiu Rădoi

Episcopul Teofil, un strălucit ierarh al bisericii vâlcene (II)

În ceea ce privește activitatea gospodărească, în vremea cât a fost la Râmnic, episcopul Teofil și Matei Basarab au zidit mănăstirile Arnota, Sadova și Brâncoveni[1]. Tot acum, s-a construit, în anul 1633, o mică biserică în Peștera Sfântului Grigorie Decapolitul, cu hramul *Sfinții Arhangheli*, „ca sfântă și pioasă amintire și recunoștință către metania sa, Mănăstirea Bistrița, și mai ales ca o mulțămită către Dumnezeu și către peștera, care îl scăpase oarecând de moarte". Căzut în ruină, schitul a fost refăcut în 1732, de către Macarie ieromonahul. Tot la Mănăstirea Bistrița, a mai făcut între anii 1641–1642 o cruce de lemn cu podoabe de argint și pietre scumpe. Inscripția gravată arată că: „Această cruce o a făcut vlădica Teofil, în zilele lui Matei voievod, vă leat 7150". A fost ridicată la 21 octombrie 1916 și se păstrează la Muzeul de Artă al României. Poate tot el va fi făcut și ușile de la biserica Mănăstirii Arnota[2].

Dacă până la urcarea lui Matei Basarab pe tronul țării, preoții împărtășeau aceeași soartă cu a locuitorilor de rând ai țării, acesta a dat, însă, un hrisov în anul 1634, prin care a hotărât ca preoții „de nimic bântuelă să nu aibă numai a păzi sfintele biserici cu slujba și cu pravilele domnesci în di și în nopte". Ei trebuiau să plătească însă și în timpul lui „dajdia preoțească", obișnuită și „banii cârje", la fiecare schimbare de episcop nou, care însă erau mai ușoare decât „birul țărănesc"[3].

Ca bun român, vlădica Teofil a fost de mare folos culturii românești[4]. Cu el „începe la Episcopia Râmnicului ceea ce s-ar putea numi vocația cărții și a tiparului", după cum spunea profesorul vâlcean Ioan St. Lazăr[5]. Format în atmosfera spirituală și culturală de la Bistrița, ridică Școala

1 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, pp. 37-39; Meletie RĂUȚU, *Monografia ecleziastică a județului Vâlcea*, Rm. Vâlcea, 1908, p. 25; Nicolae STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)*, București, 1970, pp. 101, 564.

2 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, pp. 37-38; Veniamin MICLE, *Mănăstirea...*, pp. 83, 194, 236.

3 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 582.

4 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p. 37.

5 Ioan St. LAZĂR, „Spiritualitate, cultură și artă în Râmnicul medieval și premodern – încercare de sinteză", în *Buridava. Studii și materiale*, IX, Râmnicu Vâlcea, 2011, p. 188.

românească din mănăstire la un înalt nivel, încât absolvenții ei redactau opere în limba vorbită de popor. Cel mai cunoscut este ieromonahul Mihail Moxalie, oltean de origine, de prin părțile Râmnicului,[6] „tovarășul și colaboratorul credincios al lui Teofil",[7] care, din îndemnul său, va traduce în românește un *Cronograf*, sub titlul *De-nceputul lumieei de-ntâiu*, un *Nomocanon*, care a fost tipărit la Govora, sub numele de *Pravila cea mică* sau *Direptătoriu de leage*, în 1640, și un *Liturghier*.[8]

În cronica sa, scrisă în septembrie 1620, găsim această informație: „Și iaste zisa sfinției sale, o prea înțeleapte părinte Kir Teofil, episcopul de Râbnic, iată și eu robul sfinției tale, mai micul și mai apoi de toți și ticălosul, călugărul Moxa Mihail, cătu miu (sic) știința și am preceput eu, am nevoit de am scris". Cartea, cea dintâi istorie universală în limba românească, de la zidirea lumii până în anul 1489,[9] are 99 de capitole, în care sunt expuse, pe lângă fapte petrecute de la „facerea lumii", date privitoare la popoarele antice (evrei, asirieni, egipteni, perși) și medievale (bulgari, sârbi, turci),[10] dar și câteva referințe despre români[11]. Pentru întâia oară, românii primesc acea povestire a întâmplărilor biblice și a vieții împăraților țarigrădeni într-o carte ușor de citit, răspândită în Răsăritul grecesc și slavon. Traducând-o din mai multe scrieri slavone și bizantine, smeritul călugăr i-a dăugat câteva explicații personale, precum aceia că printre năvălitorii slavi dintr-o vreme îndepărtată s-ar fi aflat și „Rumâni" sau „Rumâni munteni". Altă contribuție originală a acestui oltean, „cu oarecare carte sârbească",[12] o constituie prezentarea momentelor de glorie din trecutul românesc, în care evocă unele dintre luptele voievozilor români, Mircea cel Mare, Iancu de Hunedoara și Ștefan cel Mare, cu oștile otomane.[13] Entuziasmul cu care vorbește despre izgonirea lui Alexandru Iliaș, „un grec", de către Lupu Mehedințeanul, „Lupul Românul, care fusese Păharnicul lui Șerban Voievod", de „tăierea tuturor grecilor lui și răpirea comorilor", de aducerea lui Gavril Movilă, „căruia i se dă Țara Românească", se potrivește, nu numai cu părerile domnitoare atunci în Oltenia, dar și cu acelea pe care le avea episcopul Teofil, un dușman al străinilor și obiceiurilor lor de însușire a bunurilor mănăstirești[14].

6 Lucian PREDESCU, „Un cronicar oltean: Mihail Moxa (Mocsalie) (?-?)", în *AO*, an X (1931), nr. 53, pp. 12-13.

7 Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 299.

8 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p. 37; Lucian PREDESCU, *Un cronicar oltean...*, p. 12; Pr. prof. dr. Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică românească. Scurtă prezentare istorică*, București, 2011, p. 95.

9 Lucian PREDESCU, *Un cronicar oltean...*, p. 13.

10 Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 95; Pr. prof. dr. Mircea PĂCURARIU, *Dicționarul teologilor români*, Sibiu, 2014, p. 429.

11 D. GEORGESCU, *Istoria Bisericii...*, p. 88.

12 Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 236.

13 † Dr. Nestor VORNICESCU, *Studii de teologie istorică* – antologie, Craiova, 1998, p. 103.

14 Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 281.

Scris la Mănăstirea Bistrița, acest manuscris, mult căutat în toate ținuturile românești,[15] a ajuns în împrejurări necunoscute la București, apoi a fost cumpărat de un profesor rus și dat Muzeului Rumaniţov din Moscova[16]. De menționat faptul că, odată cu acest cronograf, „intrăm în epoca românească, epoca biruinţii cărţii româneşti asupra celei slavone, săvârşită din porunca şi cu binecuvântarea unui episcop", așa cum s-a afirmat în istoriografie[17].

Cât privește existența *Liturghierului* din 1620–1630, Ion Sbiera semnalează următoarele rânduri: „Această traducere este făcută de Mihail Moxa de la episcopia din Râmnicul-Vâlcea, și ni s-a păstrat într-un manuscris, care se află astăzi (1897) în posesia episcopului de Râmnic – Noul Severin, Ghenadie Enăceanu. Acest episcop meritos și neobosit în lucrări literare pregătește publicarea acestui manuscris, dimpreună cu un studiu asupra lui și a autorului lui". Până în 1931 nu se tipărise „și nici despre existența lui nu se mai știe".

Nu în ultimul rând trebuie precizat că de la Mihail Moxalie, „cel mai însemnat cronicar al Olteniei"[18], ne-a mai rămas un manuscris românesc, cu 137 de foi, provenit de la Mănăstirea Bistrița, azi la British Museum din Londra, care cuprinde câteva texte patristice: *Învățătură a Sfântului Vasile cel Mare către preoți*, *Tâlcul Sfintei Liturghii a Sfântului Grigorie Teologul*, precum și câteva slujbe[19].

Prin urmare, „patronul caligrafilor, îndemnătorul la scris al lui Moxalie și unul dintre cei dintâi ctitori ai limbii românești în Biserică",[20] era „un iubitor de carte românească", care punea să se scrie în limba țării chiar și pe odoarele pe care le dăruia, precum se vede pe crucea dată Bistriței ca episcop de Râmnic într-o vreme când limba slavonă era îndeosebi iubită și scoasă la iveală cu orice prilej[21]. Tot în timpul păstoririi sale s-a format la Mănăstirea Bistrița călugărul caligraf Mardarie, de la care avem mai multe manuscrise slavone scrise frumos[22].

„Episcop cuvios, bun și luminat român, harnic și neobosit muncitor, iubit și stimat de credincioși și îndeosebi de Matei Basarab, prietenul său",[23] Teofil a fost ales pe la începutul anului 1637 în fruntea Mitropoliei, pe

15 N. IORGA, „Partea Olteniei în literatura românească", în *AO*, I, 1922, nr. 1, p. 14.

16 Barbu TEODORESCU, „Cărturari, tipografi, biblioteci, școli", în *BOR*, an. LXXVII (1959), nr. 7-10, p. 831.

17 Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 298.

18 Lucian PREDESCU, *Un cronicar oltean...*, p. 18

19 Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 96.

20 Nestor VORNICESCU, *Studii...*, p. 103; N. IORGA, *Istoria Bisericii Românești...*, p. 329.

21 Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 281; D. GEORGESCU, *Istoria Bisericii...*, p. 88.

22 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p. 37; Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 235.

23 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p. 39.

care o păstorește timp de 11 ani[24]. S-a spus că plecarea sa de la Episcopie s-a făcut înainte de 30 ianuarie 1637, căci la această dată el era mitropolit, așa cum reiese din precuvântarea *Psaltirii* slavone, tipărită acum la Govora[25]. Noi documente aduc o dată mai apropiată. Este vorba despre un zapis dat la 20 iulie 1636, din care aflăm că era deja instalat ca mitropolit, căci la această dată văduva grecului Iane din Pitești este arătată a fi jurat „dinaintea mitropolitului Teofil, la București" pentru o moară la Eșciori, pe Argeș. Înscăunarea lui trebuie să fi avut loc aproximativ în ultimele zile ale lunii iunie, cel mai târziu până la 10-15 iulie 1636, precum au afirmat unii istorici. Pentru contemporani, personalitatea noului ierarh făcea, de bună seamă, ca alegerea sa să fi apărut ca sigură[26].

Pe de altă parte, se mai știe că la 2 noiembrie 1636, mitropolitul Teofil, împreună cu toți boierii mari și mici ai Țării Românești dau „carte de credință" jupânului Calotă, mare sluger, și lui Marco logofăt, prin care arată că nu au nicio vină în lipsa banilor pentru „haraciul către împărăție", deoarece au fost sustrași de Dumitru Dudescul, mare vistier, și de Leontie, fost mare armaș, atunci chehaiale la Constantinopol. De aici, reiese destul de clar că la acea dată Teofil era mitropolit[27].

Referitor la titulatura purtată, putem afirma că Teofil se intitula uneori arhiepiscop și mitropolit, căci el își zice în predoslovia *Pravilei* tipărită în 1640 la Govora: „Theofilu, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată Țara Rumânească", iar în epilogul ei se arată că s-a tipărit cu binecuvântarea „Preasfințitului arhiepiscop chir Teofil, mitropolit a toată țara Ungrovlahiei". În titlul *Evangheliei învățătoare*, tipărită la Mănăstirea Dealu, în 1644, vlădica este intitulat: „Sfințitul chir Teofil, mitropolit a toată Țara Rumânească", iar în prefața *Liturghierului slavon*, imprimat în aceeași tiparniță, doi ani mai târziu, în titulatura sa apare termenul „Domnul", căci i se zice: „Preaosfințitul mitropolit Domnul Teofil, archiepiscopul (Ungrovlahiei transalpine)"[28].

Ca mitropolit, el a desfășurat o vastă activitate pastorală, diplomatică și culturală, fiind pomenit în diferite acte interne. De pildă, în anul 1637, este însărcinat de Matei Basarab să aleagă zestrea jupânesei „Coamna" din averile lui „Paraschiv Logofătul ot Bunești", soțul ei, care murise. În urma acestei însărcinări domnești, „Chir Teofil Vlădica mitropolit Zemle Vlașcoi" a dat acesteia „cartea" sa, la 3 mai 1637, „prin care se hotărăște care este zestrea ei, osebită de averea răposatului ei bărbat". A avut această responsabilitate, deoarece scaunul Episcopiei va fi fost liber, odată cu suirea sa pe scaunul mitropolitan, îndeplind astfel și treburile ei[29].

Câteva știri sumare ne oferă documentul din 12 iunie 1637, prin care domnitorul încheie un catastih de rumânii din satul Mueresca, veniți cu ani în urmă înaintea părintelui Theofil și a „credinciosului și alesului" boierul Dumitrașco vistier, pentru a se vinde Episcopiei de la Râmnic. La sfârșitul actului este amintit și episcopul Ignatie, urmașul său în scaunul de la sud de Carpați: „însemnare

24 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p. 39; Niculae ȘERBĂNESCU, „Precizări privind cronologia mitropoliților Ungrovlahiei", în *BOR*, an. LXXIX (1961), nr. 3-4, p. 377; Niculae ȘERBĂNESCU, *Biserica Ortodoxă Română...*, p. 277.

25 Niculae ȘERBĂNESCU, *Biserica Ortodoxă Română...*, p. 277.

26 Dan PLEȘIA, *Când...*, pp. 1104-1105.

27 *DRH*, vol. XXV, pp. 445-446; Șerban RĂZEȘUL, „Iarăși despre mitropolitul Ignatie Sârbu", în *BOR*, LXXXII (1964), nr. 11-12, pp. 1085, 1090-1091.

28 Pr. N. I. ȘERBĂNESCU, „Titulatura mitropoliților Ungrovlahiei", în *BOR*, an. LXXVII (1959), nr. 7-10, p. 703; Dan PLEȘIA, *Când...*, pp. 1103-1106; Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 582.

29 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, pp. 35-36; *Tezaur medieval...*, p. 143.

de banii ce s-au dat cu mâna părintelui chir Ignatie, din banii ce i-a dat spătarul <Preda>, 50 ughi"[30].

Dintr-un alt hrisov, reiese că la 10 august 1638, șase boieri au dat carte logofătului Radu Dudescu, „că i-a luat Radu log., cu soacră-sa Despina, soția lui Vlad logofăt (Rudeanu), pe răvașe domnești, dinaintea lui Matei Basarab în divan, ca să-i judece împreună cu Teofil mitropolitu, pentru zestrele jupânesii Catalina a Radului log., fata Vladului log., ce (anume) n-au fost luat și mai dinainte vreme la moartea tătână-său, că i s-au făgăduit să i se dea de către părintele Teofil Rudeanu. S-au strâns deci dinaintea părintelui Vlădică. Căzut-au toți, împreună cu acesta, cu rugăciune la Radu log. de li-a iertat toate (zestrele făgăduite), iar pentru alalte ce va fi lăsat și ce va fi grăit Vlad log. mai înainte vreme către părintele Teofil Rudeanu și la moartea lui (Vlad), toate să aibă a i le da jupâneasa Despina, logofăteasa Radului logofăt"[31].

La 25 februarie 1639, numele „Theofil episcop" este amintit într-un alt hrisov, prin care Matei Basarab întărește lui Sima, al doilea vistier, jumătate din satul Grozăvești de Sus, din județul Ilfov, partea jupâniței Safta, cu vaduri de moară, cu rumâni și țigani[32]. În același an, la 20 octombrie este evocat într-un alt hrisov, dat de domnitor, prin care întărește lui Bunea, al doilea vistier, fiul Vâlcului logofăt, satul Gabrovul, din județul Teleorman, cumpărat de tatăl său de la jupânița Maria, fata lui Dan vornicul, și de la bărbatul ei, Hrizan, postelnicul din Bărbătești, și de la alții[33].

Fără îndoială că este important și documentul emis la Târgoviște, la 19 mai 1640, prin care domnitorul întărește Mănăstirii Bistrița și „egumenului Vasilie niște rumâni din Vaideei, județul Vâlcea, anume: Bulcea, Stan, Florea, Mija și alții, căci satul a fost de cnezi și, în zilele domnului, o parte din el, care au rămas nerisipiți și n-au fugit, s-au vândut mănăstirii de bunăvoie, iar aceștia de mai sus au fugit înainte în Țara Ungurească, lăsând dăjdiile lor în spinarea sătenilor și i-a plătit domnul din cămara domnească, până s-au împlinit 120 unghi pe an, și i-a dat să fie rumâni mănăstirii, ca și ceilalți săteni. Ei aflând, s-au pârât în marele divan cu egumenul Vasilie, zicând că sunt năpăstuiți, iar domnul, judecând după dreptate și lege, cu mitropolitul Teofil și cu toți boierii, i-a dat din divan ca să fie rumâni mănăstirii, rămânând de lege și de judecată"[34].

Tot aici trebuie să luăm în calcul și hrisovul emis în aceeași zi, prin

30 *Catalogul*, vol. IV, p. 458.

31 I. C. FILITTI, *Cu privire...*, p. 449.

32 *Catalogul*, vol. IV, pp. 609-610.

33 *Catalogul*, vol. IV, p. 678.

34 DIRECȚIA GENERALĂ A ARHIVELOR STATULUI DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA, *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului. 1640–1644*, vol. V, întocmit de Marcel Dumitru CIUCĂ, Doina Duca-TINCULESCU, Silvia Vătafu-GĂITAN, București, 1985, p. 55.

care „Matei Basarab vv., împreună cu vlădica Theofil, Hrizea mare vornic, Radu vistier, Buzinca clucer, Socol mare stolnic, Vucina paharnic, trimite pe Mitrea pitar la Braşov în solie la Rakoczy”[35].

Citǎm în continuare hrisovul din 4 mai 1641, în urma căruia domnitorul „întăreşte Mănăstiriii Brâncoveni, zidită din temelie de moşii şi părinţii săi, şi egumenului Gavril, satul Păpălari, judeţul Romanaţi, fără rumâni, care a fost al lui Chirca paharnic şi al jupânesei sale Voica, de cumpărătoare din zilele lui Şerban vv., şi, după moartea acestora, nerămânându-le nici copii, nici alte rude şi fiind moşia pustie, a socotit domnul, cu Teofil mitropolitul şi episcopii Râmnicului şi Buzăului, cu toţi egumenii şi dregătorii şi cu tot divanul, că se cuvine să fie moşia, cumpărată de Chirca paharnic şi sora lui, Sima stolniceasa, a mănăstirii unde sunt îngropaţi socrul, soţia Voica şi fiul său [...] şi alte rude, care au murit toţi de năpraznică moarte, de trăznet în casa lor, rumânii s-au răscumpărat cât a fost Chirca în viaţă”[36].

Reproducem, de asemenea, un alt document, emis la 23 noiembrie 1642, menit să pună în lumină activitatea sa ierarhică: „Teofil, mitropolitul Ţării Româneşti, dă carte de blestem celor 24 de boieri hotarnici, popilor şi oamenilor bătrâni şi tineri ca să mărturisească drept în pricina dintre Mănăstirea Bistriţa cu boierii din Văleni, ginerii lui Mihăilă postelnic – Ghinea sluger şi Pană postelnic – pentru ocine şi bălţi, al mănăstirii, şi Gojdibrodul, al boierilor din Văleni, pentru care au avut multe certuri, iar acum, în zilele lui Matei Basarab, la 10 ani de când a luat domnia de la împărăţie, Ghinea sluger a făcut mult rău satului mănăstirii, de a bătut pe călugări şi a prădat pe rumâni, şi s-a sculat egumenul cu pâră la domn. Matei Basarab a dat 24 de boieri, pe răvaşe domneşti, care împreună cu mitropolitul şi cu dregătorul domnesc, Diicul mare agă, să aleagă ocina mănăstirii pe hotarele date de ctitorii cei bătrâni: Barbul banul Craiovescul, cu fraţii lui, Pârvul vornic şi Danciul, care au cumpărat moşia de la Stănciulea, fiul Durducăi, cu 1 000 unghi de aur”[37].

O altă mărturie elocventă ne-o oferă hrisovul din 1642, care precizează faptul că „Teofil, arhiepiscop şi mitropolit al Ungrovlahiei”, întăreşte stăpânire jupânului Radu vel comis peste moşiile Tătărani şi Giurmăneşti din judeţele Ialomiţa, Slam Râmnicul şi Brăila[38].

Despre amintirea lui Teofil vorbeşte şi documentul din 1 mai 1644, care arată că Matei, logofăt din Cacova, vinde lui Matei Basarab toată partea de

35 *Catalogul*, vol. V, p. 55.

36 *Catalogul*, vol. V, p. 183.

37 *Catalogul*, vol. V, p. 372.

38 Dumitru STĂNESCU, „Documente”, în *ŞB*, X (1907), 9-10, pp. 269-272, vezi https://www.centrulstefancelmare.ro/ro/wp-content/uploads/dyn_doc/Istoria-monahismului-1.pdf, accesat la 10 aprilie 2018.

ocină cu 1.200 bani, fără rumâni, din Bărbăteşti, judeţul Vâlcea, cumpărată de la megieşii din sat. Cu acest prilej, domnitorul l-a trimis pe mitropolitul Teofil, împreună cu logofătul Goran şi alţii, să aleagă ocina, după cum scrie logofătul Matei din Cacova[39].

Preţioase însemnări ne-a lăsat şi documentul din 31 decembrie 1644, scris la Târgovişte, prin care „Theofil mitropolit adevereşte că Matei Basarab vv. şi Preda mare spătar au luat 6 boieri, pe răvaşe domneşti, în divan, înaintea boierilor mari şi mici, şi cu cartea de blestem a sa, ca să adeverească în care Răzvad este partea de ocină a lui Datco armaş. Strângându-se ei la Mitropolie, înaintea sa, fiind de faţă şi Socol mare clucer, din Răzvadul de Sus, şi boierii din Răzvadul de Jos, au citit toate cărţile aduse, adeverindu-se că ocina este în Răzvadul de Sus şi o ţine împresurată mare clucer, căci în nici o carte şi alte cărţi, el «au luat afurisanie» înaintea mitropolitului că nu mai are altele pentru acest sat”[40].

În cele din urmă, adăugăm hrisovul din 10 iulie 1646, care atestă că mitropolitul Teofil şi patriarhul Ioanichie al Antiohiei judecă un proces privitor la moşiile unei mănăstiri[41].

În timpul păstoriei sale, Matei Basarab a emis mai multe hrisoave prin care a redat cele mai multe din mănăstirile închinate Athosului şi altor mănăstiri greceşti monahilor pământeni. Astfel, într-un act dat în 1639 se spune că grecii „spurcându-şi mâinile cu ocărătoare mită, sub vicleană taină începură a vinde şi a cârciumări sfintele mănăstiri ale ţării şi lavrele domneşti şi a le supune metoace dajnice altor mănăstiri de prin ţara grecească şi Sveta-Gora (Atos), făcându-le hrisoave fără ştirea sfatului şi fără voia soborului”. Mănăstirile pe care le redă ţării sunt: Tismana, Cozia, Cotmeana, Bistriţa, Valea, Râncăciovul, Mistea, Bolintinul, Govora, Dealu, Glavaciocul, Brâncoveni, Snagovul, Câmpulung, Căldăruşani, Sadova, Gura Motrului, Arnota, Potocul, Nucetul şi Tănganul, dintre care cinci ctitoriile domnitorului. Acestea urmau a trăi de acum înainte „într-acea slobozie ce-au avut mai denainte” şi „a fi pre seama ţării cum au fost de veac”. Actul specifică şi faptul că mănăstirile domneşti sau boiereşti, închinate de ctitorii lor, să rămână dependente de monahii greci, precum Slobozia lui Enache-Ialomiţa, care a fost închinată chiar de Matei, la începutul domniei, la Mănăstirea Dohiariu. Un an mai târziu, la 20 noiembrie 1640, Matei convoacă o „adunare a toată ţara” şi emite un hrisov, care adaugă, pe lângă mănăstirile notate, încă opt: Brădetul, Menedecul, Ezerul, Dintr-un lemn, Măxineni, Drăgăneşti, Brebul şi Plătăreştii, dintre care patru ctitoriile sale. La 8 decembrie 1641, numărul acestor locaşuri de

39 *Tezaur medieval*, p. 165.

40 *Catalogul*, vol. V, p. 629.

41 Mircea PĂCURARIU, *Dicasteria...*, p. 962.

cult a crescut la 39. Din 9 aprilie 1641, datează un act emis de patriarhul Constantinopolului, Partenie, prin care întărește măsurile luate de domnul Țării Românești în privința mănăstirilor închinate[42].

Nu trebuie să omitem faptul că Matei Basarab a fost considerat, pe bună dreptate, „cel mai mare ctitor din istoria medievală a poporului român"[43], din timpul căruia se cunosc circa 120 de lucrări de construcţii noi şi refaceri, o cifră impresionantă pe care nu o mai întâlnim în alte epoci[44]. Iată o sumară evidență a mănăstirilor construite la inițiativa sa, multe dintre ele sfințite în vremea păstoririi, prietenului său, mitropolitul Teofil, care i-a fost „sprijinitorul și poate, uneori, inspiratorul"[45]: Negru Vodă din Câmpulung (1635–1636), Căldărușani (jud. Ilfov, 1637–1638), Brâncoveni (jud. Olt, 1640), Curtea Veche din București, refăcută după 1640, Plătărești (jud. Călărași, 1640), Strehaia (jud. Mehedinți, 1645), Plumbuita (București, ante 1647), Drăgănești (jud. Teleorman, 1647) și Cornățelu (jud. Călărași, 1648). La acestea s-ar mai putea adăuga Schitul Bărbătești (Dâmbovița, 1645–1646) sau bisericile din Ploiești (1637), Caracal (jud. Olt), refăcută după 1640, și Gherghița (1641).

Diferite reparaţii s-au executat în această perioadă la mănăstirile: Govora (jud. Vâlcea), unde s-a instalat o tiparniță, Curtea de Argeș (înainte de 1643), Tismana (jud. Gorj), Schitul Slătioarele, din Ocnele Mari (jud. Vâlcea, ante 1646), Episcopia Râmnicului și Mitropolia din Târgoviște[46]. Mai putem pomeni ctitoria lui Vasile Lupu, Mănăstirea Stelea din Târgoviște, ridicată în semn de împăcare cu Matei Basarab, în 1645, și târnosită tot de mitropolitul Teofil, dar și numeroasele ctitorii ale boierilor Țării Românești, care, urmând exemplul domnului, au construit aproximativ 50 de mănăstiri și biserici, multe dintre ele până în 1648: Crasna (jud. Gorj, 1636), Dintru-un Lemn (jud. Vâlcea, 1640), Jghiaburi (jud. Vâlcea, circa 1640), Robaia (jud. Argeș, ante 1644), Clocociov (jud. Olt, 1645), Vieroș (jud. Argeș, 1645), Topolnița (jud. Mehedinți, 1646), Râncăciov (jud. Dâmbovița, 1647–1648), Polovragi (jud. Gorj, ante 1648)[47].

Urmând exemplul înaintașilor săi, domnitorul a ctitorit numeroase locașuri religioase în afara hotarelor țării, fie la sud de Dunăre (bisericile Sfânta Parascheva și Sfântul Pantelimom din Vidin și Sfinții Apostoli din Sviștov), fie în Moldova (Mănăstirea Soveja sau Dobromirna) și Transilvania (biserica din Porcești), întărind străvechile legături dintre țările române[48]. La Muntele Athos, a refăcut biserica Mănăstirii Xenofon, Biserica Sfântul Mihail al Sinadelor de la Marea Lavră, catoliconul și pridvorul bisericii de la Dionisiu (1647) și trapeza Mănăstirii Hilandar (1645). Din fondurile sale, s-au repictat Biserica Sfântul Mihail de la Marea Lavră, a Mănăstirii Simonopetra (1640–1650), biserica și trapeza de la Xenofon și s-a restaurat pictura catoliconului de la Cutlumuș (1640). De asemenea, la inițiativa sa, s-au refăcut chiliile de la Pantocrator (1637–1641) și s-a executat pictura paraclisului Maica Domnului de la Rusikon (1645). Este vorba despre zece lucrări importante executate la mănăstirile Muntelui

42 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 583; Nicolae STOICESCU, Matei Basarab..., p. 61.

43 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 125.

44 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 108.

45 I. St. LAZĂR, „Cultura scrisă", în vol. *Enciclopedia județului Vâlcea*, I, Râmnicu-Vâlcea, 2010, p. 482.

46 I. BARNEA, „Cultura în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei: Artele", în BOR, an. LXXVII (1959), nr. 7-10, pp. 873-874; Nicolae VENIAMIN, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982, pp. 23-223; Nicolae STOICESCU, Matei Basarab..., pp. 98-101.

47 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 105.

48 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 102; Nicolae VENIAMIN, *Ctitoriile...*, p. 115.

Athos.[49] Nu este exclus ca îndemnul să fi venit chiar din partea mitropolitului, care va fi luat parte și la slujbele de târnosire.

Din această perioadă datează mai multe obiecte de cult: potire, anafornițe, vase de mir, cădelnițe, candele, ferecături de cărți de cult, lucrate în țară și în atelierele străine, precum cele din Augsburg, Nurenberg și Brașov[50]. Potrivit știrilor rămase, evlaviosul domnitor dăruiește, în 1643, un *Tetraevanghel* Mănăstirii Căldărușani[51] și o icoană a Maicii Domnului, în argint și aur, Mănăstirii Hilandar de la Athos, iar în 1644 un chivot de argint la Marea Lavră. În afară de acestea se mai cunosc astăzi din timpul lui Teofil: tipsia dăruită Mănăstirii Căldărușani, pocalul donat Mănăstirii Câmpulung și potirul de la Mănăstirea Brâncoveni (1636), toate de proveniență transilvană[52]. În 1640, misionarul catolic P. Baksic remarca în Țara Românească „pe drumuri publice cruci mari de piatră și de lemn, cioplite frumos și scrise de sus până jos; și ei (românii) fac aceste cruci cum se fac în Italia pe drumuri capele și chipuri zugrăvite”[53].

Bucurându-se de încrederea lui Matei Basarab, Teofil a fost în acest timp „mâna dreaptă a voievodului, care îl punea în capul tuturor soliilor, îl consulta în trebile țării și-l așeza lângă el mai presus decât pre toți ceilalți sfetnici”[54]. După ce, în anul 1639, a luat parte, împreună cu sufraganii săi, Ignatie de la Râmnic și Ștefan de la Buzău, la soborul duhovnicesc și mirenesc, care a hotărât ca niciun așezământ monahal să nu mai fie închinat unei alte mănăstiri în țară sau din afară,[55] domnul l-a folosit și într-o misiune diplomatică, trimițându-l în fruntea unei solii de boieri munteni la craiul Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi I, la Alba Iulia, în primăvara anului 1640[56]. Pentru a reînnoi relațiile cu Transilvania, a trimis acolo o „deputație solemnă”, cum „nu a mai fost văzută alta de când este omenirea”, după mărturia principelui. La 7 mai, au sosit la Alba arhiepiscopul Țării Românești, împreună cu Hrizea și opt dintre primii boieri, însoțiți de un alai măreț, iar două zile mai târziu, au fost primiți de către principe, în prezența stărilor țării. Rezultatul tratativelor a fost o „alianță solidă”, întărită prin jurământ, „nu numai cu principele Transilvaniei, ci și cu țara și stările sale”. Printre altele, își promiteau „să se apere și să sprijine reciproc

49 Nicolae IORGA, „Muntele Athos în legătură cu țerile noastre”, în *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXXIV, București, 1914, pp. 491-495.

50 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 589.

51 Gherasim CRISTEA, *Istoricul Mănăstirii Căldărușani*, Râmnicu-Vâlcea, 1997, p. 70.

52 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 125, nota 110.

53 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 123, nota 98.

54 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p. 39; Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 238.

55 Pr. prof. dr. Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Trinitas, 2006, p. 46.

56 Mircea PĂCURARIU, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, p. 129; Niculae ȘERBĂNESCU, *Biserica Ortodoxă Română...*, p. 278.

împotriva atacurilor lui Lupu și ale turcilor, unindu-și forțele", după cum a afirmat o lună mai târziu un trimis al lui Matei palatinului Ungariei[57]. La 19 mai, delegația se afla în Brașov, reîntorcându-se spre Țara Românească[58].

Desigur, cu acest prilej, Teofil a vizitat și pe mitropolitul Ghenadie (?1640), la reședința acestuia din Alba Iulia, căruia i-a dăruit o cârjă cu scoici și o instalație tipografică, trimițându-i și meșteri iscusiți, precum preotul Dobre și ieromonahul Silvestru. De asemenea, cărțile de drept canonic tipărite în Țara Românească au fost solicitate de mitropolitul Ardealului, încât *Pravila* de la Govora, din 1640, a apărut în două ediții, dintre care una pentru Transilvania. Pe de altă parte, se știe că Mitropolia ortodoxă de aici a primit în fiecare an câte 6.000 de dinari din partea lui Matei Basarab, iar unor biserici li s-au oferit danii în odoare, veșminte și cărți necesare cultului divin. În plus, la curtea domnitorului muntean întâlnim și preoți ardeleni, ca preotul Vasile care a venit aici de mai multe ori pentru a purta discuții în privința daniilor pe care Matei le făcea Bisericii Sfântul Nicolae din Șchei. Dărnicia sa a fost luată exemplu și de ierarhul Țării Românești, care a oferit Bisericii surori de dincolo de Carpați diverse veșminte liturgice[59].

Spre mitropolitul Teofil și-au îndreptat privirile și Ilie Iorest și Simion Ștefan, care, din cauza propagandei calvine, au fost hirotoniți ierarhi la Târgoviște, în anii 1640 și 1643[60]. Ba mai mult, legăturile cu Mitropolia Transilvaniei au devenit uneori atât de strânse, încât chiar mitropoliții ardeleni, care nu au fost sfințiți în Țara Românească, în vreme de restriște se vor retrage tot aici. Așa, de exemplu, Longhin (Lazăr) Brancovici (1628-1643), sârb de origine și sfințit în 1628 de patriarhul Chiril Lucaris mitropolit al Ineului, se afla în 1643 la Mănăstirea Comana, unde a murit după 1656[61].

De-a lungul păstoririi sale, Teofil a fost în strânse raporturi și cu mitropolitul Varlaam al Moldovei, mai ales în problemele ce interesau Biserica Ortodoxă din cele două două provincii românești, în pofida neînțelegerilor dintre Matei Basarab și Vasile Lupu. Astfel, în 1644, el a primit la Târgoviște pe ierarhul moldovean, venit în Țara Românească pentru împăcărea celor doi domnitori[62]. Cu acest prilej, s-a stabilit ca Matei Basarab să ctitorească Mănăstirea Soveja (Dobromira) în ținutul Vrancei, iar Vasile Lupu să refacă Biserica Stelea din Târgoviște, cum deja am menționat. Totodată, Varlaam a aflat în biblioteca lui Udriște Năsturel un exemplar din *Catehismul calvinesc*, apărut în satul Prisaca, lângă Alba Iulia, în 1642. Constatând că era „plin de otravă de moarte sufletească", a convocat un sobor al ierarhilor din Țara Românească și Moldova, pentru a lua atitudine împotriva acestei broșuri. Soborul la care a luat parte și vlădica Teofil s-a întrunit în februarie 1645, la Iași, aprobând cunoscuta lucrare a mitropolitului moldovean, *Răspuns* la *Catehismul calvinesc*[63]. Vorbind despre cărțile calvinești care trecuseră în secolul al XVI-lea fără nicio „protestare

57 Ion SÂRBU, *Relațiile...*, pp. 81- 82.

58 Mircea PĂCURARIU, Legăturile Bisericii..., p. 129; Niculae ȘERBĂNESCU, Biserica Ortodoxă Română..., p. 278; Ioan V. DURĂ, Biserica..., p. 578.

59 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, pp. 589-590; Ștefan METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1935, pp. 197, 390.

60 Ștefan METEȘ, *Istoria Bisericii...*, pp. 197, 201.

61 Aurelian SACERDOȚEANU, „Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Ardealul și Moldova", în *BOR*, an. LXXVII (1959), nr. 7-10, p. 899; Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, pp. 589-590.

62 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 578.

63 Ioan V. DURĂ, Biserica..., p. 590; Acad. pr. prof. dr. Mircea PĂCURARIU, „Mitropolitul Varlaam al Moldovei. La 350 de ani de la trecerea sa la Domnul", în *BOR*, an. CXXVI (2008), nr. 1-2, p. 166, 172; Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 46.

din partea clerului ortodox din principate", Nicolae Iorga spune că „erau acum cărturari în stare a respinge atacul. Nu în Țara Românească însă. Aici, blândul Teofil n-avea cunoștințe trebuitoare pentru o discuție de dogme, și ceilalți ierarhi nu erau mai învățați decât dânsul: la Râmnic păstorea Ignatie, acel preot «sârb» din Nicopol care purtase scrisori de uneltire în folosul lui Matei-Vodă atunci când el era pribeag în Ardeal și-l ajutase pe lângă puternicul pașă dunărean Abaza, iar Ștefan, fiul lui Dimitrie și al Dimitriei, țăranii din Costești, care avea cârja episcopilor de Buzău, nu făcuse nici el studii mai înalte, nici nu răsfoise prea mult prin vechile cărți de dispută teologică"[64].

Apreciat de Vasile Lupu, mitropolitul Teofil a fost prezent, la 5 februarie 1645, la nunta Mariei, fiica voievodului, cu principele lituan Ianusz Radziwill, oficiată în Biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași, fapt consemnat și în *Letopisețul* lui Miron Costin. Aici el va fi slujit alături de mitropolitul kievean, de neam român, Petru Movilă, de Varlaam al Moldovei, poate chiar și de unii dintre episcopii moldoveni, dar și de fostul mitropolit al Ardealului, Ilie Iorest, reîntors la mănăstirea sa de metanie, Putna, ctitoria și necropola lui Ștefan cel Mare. A fost regretabil că Teofil nu a fost invitat la Sinodul de la Iași din 1642, care a aprobat *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă, din cauza relațiilor tensionate pe atunci dintre cei doi domnitori[65].

Trebuie menționat că pe meleagurile muntene a poposit în 1636 patriarhul Alexandriei, Mitrofan Critopoulos, venit după ajutoare. Biserica din Țara Românească a mai primit apoi și vizita unei delegații a patriarhului Gherasim al Alexandriei, condusă de preotul Ioanichie, venită tot după ajutoare, pentru ca în anul 1639, succesorul lui Mitrofan Critopulos, patriarhul Nichifor, să vină în Muntenia să „ducă lucrurile lui Critopulos din Muntenia și să strângă milă pentru plata datoriilor care împovărau patriarhia din Egipt".

Și Patriarhia din Antiohia a trimis în Țara Românească diverși ierarhi, pentru a strânge ajutoare „pentru plata dărilor și datoriilor bisericii patriarhale din Antiohia". Astfel, în 1646, întâlnim aici pe patriarhul Ioanichie, iar mai târziu, în timpul urmașului lui Teofil, îl aflăm pe patriarhul Macarie III Saim.

Poate la inițiativa mitropolitului Teofil, domnitorul, asemenea înaintașilor săi, a ajutat din plin „toate colțurile ortodoxe ale țărilor balcanice", precum și mănăstirile atonite, cărora le-a întărit prin numeroase hrisoave diferite sate și bunuri din Țara Românească. În plus, el nu a interzis nici boierilor de a închina mănăstiri la Locurile Sfinte. Darurile voievodale,

64 N. IORGA, *Istoria Bisericii Românești...*, p. 335.

65 Mircea PĂCURARIU, *Mitropolitul...*, pp. 164, 173, 175.

oferite mănăstirilor sârbești și bosniace, au făcut ca diverși ierarhi, precum patriarhul de Pec, Gavril, și mitropolitul Arsenie al Trebinjei, să devină oaspeți ai Bisericii din Țara Românească. Dar și Biserica din Bulgaria a primit „daruri în bani, în cărți și în manuscrise", iar „când s-a afirmat activitatea tipografică slavonă la Câmpulung și Dealu, mitropolitul Ștefan al Ohridei și alți vlădici au venit în Țara Românească și în 1640 participă la publicarea *Pravilei* de la Govora și a *Antologhionului* de la Câmpulung, din 1645"[66]. Astfel, Biserica din Țara Românească a atins în timpul mitropolitului Teofil și a lui Matei Basarab „culmi neatinse până atunci, de pe care a întins mâna sa generoasă și dezinteresată și celorlalte Biserici Ortodoxe surori aflate sub dominația otomană, slujind atât binelui și intereselor poporului său, cât și dragostei, înțelegerii și întrajutorării între Bisericile și popoarele ortodoxe din sudul Dunării"[67].

Pe lângă serviciile diplomatice aduse domnitorului și legăturile strânse cu Bisericile din întreg spațiul ortodox, Teofil, fie ca episcop, fie ca mitropolit, sau ca bun și luminat român, a fost un sprijinitor de seamă și chiar mentor al traducerii cărților, îndeosebi al celor de cult, în limba poporului[68]. Susținător fervent al mișcării culturale, „îndrăgostit al cărții românești, ieșit din școala Bistriței oltene, imprimă vieții cărturărești din țara lui timbrul sufletului său, rod al strădaniei depuse în veacul anterior de cei din preajma diaconului mutat de la Târgoviște la Brașov"[69]. Meritele sale de excepție sunt legate de revigorarea tradiției tiparului în limba română, după opera ctitorului Coresi din secolul al XVI-lea: „ca bun și luminat român ce era, a fost un mare sprijinitor și chiar mentor al traducerii cărților, îndeosebi cele de cult, în limba poporului"[70]. Pe diaconul Coresi nu-l va mai fi apucat în viață decât în primii ani ai copilăriei sale, dar este continuator al operei lui, sub directa influență a acesteia. Într-o vreme când limba paleoslavă se mai bucura încă de toată autoritatea și considerația, odoarele dăruite de el purtau inscripții românești, precum au observat cercetătorii[71].

Prin întreaga sa activitate în slujba cărții, s-a impus ca unul dintre întemeietorii culturii bisericești în românește,[72] ca unul dintre „însuflețitorii curentului înnoitor, care nestăvilit își croia drum în toate straturile societății"[73]. Sfetnic apropiat al domnitorului, el este consultat de aces-

66 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 591.

67 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 592.

68 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 578.

69 Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 301.

70 I. St. LAZĂR, *Cultura scrisă...*, p. 481.

71 Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 297.

72 D. GEORGESCU, *Istoria Bisericii...*, p. 88.

73 Dan PLEȘIA, *Când...*, pp. 1105-1106.

ta în toate marile acțiuni întreprinse. Astfel, la îndemnurile lui, Matei Basarab aduce în țară „teascuri tipografice pe care le așază la Târgoviște și la Govora" și trimite tipografie, cărți și meșteri tipografi românilor din Transilvania[74]. Măsurile luate de domnitor – în colaborare cu el – au asigurat independența Bisericii față de acapararea elementelor grecești, vreme de aproape trei decenii[75]. Bucurându-se de sprijinul său generos, „bătrânul Vlădică Teofil, era dintre acei doritori de cetire cari aveau nevoie de mijlocirea tălmacilor de slavonește"[76].

Pentru a ilustra prodigioasa sa activitate culturală, este suficient să notăm că, în timpul păstoriei sale ca mitropolit, au văzut lumina tiparului șase cărți românești și patru slavonești, iar în următorii patru ani, cât a mai funcționat tipografia lui Matei Basarab, a apărut numai o carte românească, 3 slavo-române și 3 slavone[77]. Dar trebuie menționat și faptul că tiparnițele în care au apărut aceste lucrări, la Câmpulung, Govora și Dealu, au fost înființate cu ajutorul mitropolitului Petru Movilă al Kievului, la solicitarea domnitorului muntean[78].

În continuare, vom consemna principalele cărți de slujbă tipărite în timpul păstoririi lui. Astfel, prin strădaniile egumenului Meletie Macedoneanul, în 1637 s-au pus bazele tipografiei de la Mănăstirea Govora, de sub teascurile căreia au ieșit mai multe cărți slavonești, dar mai ales românești. Pentru început, le vom aminti pe cele în limba slavonă: *Psaltirea* (1637), prima carte paginată filă cu filă la noi, *Psaltirea cu Ceaslov* (1638), *Ceaslovul* (1638) și *Paraclisul Precistei*, cu text slavo-român (1639)[79]. În prima carte, tipărită în anul alegerii ca mitropolit, i se face în predoslovie cuvenita pomenire, „prea sfințitului arhiepiscop Teofil, din mila lui Dumnezeu mitropolit al întregei țeri a Ungrovlahiei", ca și episcopilor de Râmnic și Buzău, Ignatie și Efrem. Tot de aici reiese semnificația tipografiei pentru neamul românesc și viața lui spirituală, dar și valoarea acesteia pentru țară, domnitorul îndemnând urmașii s-o păstreze cu o cinste deosebită: „Vă rog, dar, pe voi conlocuitorii țării noastre și mai ales pe voi frați ce veți fi după noi și cu voia lui Dumnezeu veți stăpâni această țară, să păstrați cu îngrijire acest dar, vreau să zic această tipografie... căci este comoară mai scumpă decât toate comorile pământești, căci aurul și argintul și pietrele sunt comori trupești, ele înfrumusețează numai vremelnic trupul, iar comoara aceasta înfrumusețează sufletul omenesc.

74 Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p. 39; Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 578.

75 Dan PLEȘIA, *Când...*, p. 1106.

76 Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 238.

77 Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 301; Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 579.

78 Niculae ȘERBĂNESCU, *Biserica Ortodoxă Română...*, p. 278; Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 97.

79 Ioan BIANU, Nerva HODOȘ, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tom. I (1508-1716), București, 1903, pp. 104, 106 (se va cita BRV).

Deci, primind de la noi acest dar, aduceți lui Dumnezeu mulțumire cu mare silință și păstrați-l în toată bogăția și toate trebuincioasele și nu-l necinstiți după moartea noastră". *Psaltirea* din 1637 avea să fie împărțită în dar popoarelor de la sudul Dunării, domnitorul adresându-se: „drept-credinciosului și evlaviosului neam al patriei noastre și altor neamuri înrudite cu noi după credință și având același vestit dialect slovonesc ca limbă și cu deosebire bulgarilor, sârbilor, ungrovlahilor, moldovlahilor și celoralți"[80].

În 1640, a apărut însă o ediție românească din Ceaslov, prima carte de cult tipărită în limba română în Muntenia, și *Pravila de la Govora*, terminată în 1641[81]. Numită cea mică, sau Nomocanonul, care „iaste direptatoriu de leage, tocmelea sf[i]nților Ap[osto]li, tocmite de 7 Săboare, către ac[i]asta și a preacuvioșilor părinți învățătorilor lumei"[82], *Pravila* a fost tradusă din slavonește în românește de călugărul Mihail Moxa de la Bistrița, după cum ne arată o notiță slavonească: „Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu îndeplinirea Sfântului Spirit, această carte a prescris-o de pe slavonă în limba românească Mihail Moxalie și, după aceea, din ordinul și cu cheltuiala prealuminatului Domn Io Mateiu Basarab Voevod, și cu binecuvântarea preasfințitului arhiepiscop, Kir Teofil, Mitropolit a toată Țara Ungrovlahiei, m-am ostenit cu aceasta eu, ieromonahul Ștefan Ohrideanul, și am tipărit noi această carte"[83]. Apariția unei lucrări cu un caracter canonic-juridic, realizată după o traducere slavonă a unui nomocanon de origine bizantină, era determinată de trebuința unor îndrumări clare pentru preoții duhovnici la darea canonului în scaunul spovedaniei, dar și pentru a le da îndrumări cu privire la pedepsele pe care să le aplice credincioșilor în caz de abateri de la rânduiala vieții obștești, căci preotul avea în acele timpuri și rolul de judecător al păstoriților săi. Era practic o primă „lege oficială" promulgată de autoritatea de stat și cea bisericească, o prima colecție de legi civile și bisericești a statului medieval Țara Românească și a întregii Biserici Ortodoxe Române[84]. Rostul ei era subliniat de însuși mitropolitul Teofil, în prefață: „Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor, ca acei (sic) cugetaiu și eu robul domnului mieu lui Is. Hs. să scoțu cestă carte, anume pravila pre limba rumănească, sfinților voastre frați duhovnici rumânești carii sânteți păstori oilor celor cuvântătoare a turmei lui Hs. Care are întru sine multe feliuri de vindecări sufletelor creștinești, celoru ce săntu rănite cu păcate, însă mai vrătos și cale la împărăția ceriului"[85].

Trebuie menționat faptul că *Pravila* a apărut în două ediții, una pentru Țara Românească și alta pentru Transilvania. Deosebirea dintre cele două ediții consta în faptul că numele lui „Teofilu, cu mila lui Dumnezezu arhiepiscopu, și mitropolitu a toată țara rumânescâ" a fost înlocuit cu al lui „Ghenadie cu mila lui Dumnezeu arhiepiscopu și mitropolitu a toatâ țara Ardealului". Apariția ediției pentru Transilvania ar putea fi pusă în legătură și cu calitatea lui Teofil de „exarh al Plaiurilor", dar a putut să fie solicitată și de mitropolitul Ghenadie, care simțea lipsa unei astfel de cărți, fie ca să contrabalanseze acțiunea prozelitistă calvină, fie ca să aibă o nouă ediție de

80 BRV, pp. 104-106; Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 297; Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 586; Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 90.

81 Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 99.

82 A. D. XENOPOL, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. VII, îngrijită de I. VLĂDESCU, București, 1929, p. 68; Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 247.

83 BRV, p. 118; Lucian PREDESCU, *Un cronicar oltean...*, p. 17.

84 Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 44; Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 112.

85 BRV, p. 109; Mircea PĂCURARIU, *Legăturile Bisericii Ortodoxe...*, p. 85.

legiuiri în locul celei a lui Coresi, care se va fi epuizat. El va fi făcut această rugăminte mitropolitului Teofil când acesta venise în solie la Alba Iulia, la Gheorghe Rákóczy[86]. Marele merit al *Pravilei* „este acela că pentru prima dată în istoria țării noastre se conturează o unificare legislastivă a întregului teritoriu al țării și, în același timp, prin ea se arată dorința domnitorului muntean de a veni în ajutorul românilor transilvăneni și pe această cale"[87]. Prin urmare, din această colaborare pe tărâm tipografic se poate constata că exista o unitate sufletească între români, în ciuda granițelor care-i despărțeau[88].

În 1642 s-a început tipărirea cărții *Evanghelia învățătoare*, „Cazania preste duminecile anului și la praznice gospodscăi și la alți sfinți mari", care va fi retipărită apoi la Mănăstirea Dealu, în 1644, unde se pare că s-a transportat întregul material tipografic de la Govora. În cele peste 600 de pagini, cuprindea cazanii la duminicile anului, la sărbătorile împărătești și ale sfinților, fiind „scoasă și primenită de pre limba rusască pre limbă rumânească cu voia și cu cheltuiala creștinului domn Matheiu Basarab voevod, iară cu osteneala și izvodirea lui Silvestru ermonah". Udrișteă Năsturel semna prefața, în care arată că „o am primenit de în limba rusească pre limba rumânească". Rezultă că traducerea a făcut-o ieromonahul Silvestru, ajutat de învățatul logofăt Udrișteă Năsturel, care semna prefața. Scrisă cu „blagoslovenia pre sfințitului mitropolit Kyr Theofilu, împreună cu sfinții și iubitorii de Hs. arhiepiscopu Kyr Ignatie Răvniceskii, Kyr Ștefan Buzevski, și cu sfatulu cinstiților boiari ai țăriei rumânești", cartea cuprindea 32 de cazanii la duminici, traduse după cartea cu același titlul, din 1619, al lui Chiril Trankivilion Starovețki, cunoscut predicator ucrainean, trecut la uniație. Din păcate, nu se cunosc motivele pentru care *Cazania de la Govora* s-a oprit la Duminica tuturor sfinților.[89] Cert este că s-a impus în Moldova lui Vasile Lupu, precum și dincolo de Carpați, domnitorul închinând-o „prea slăvitului și blagocestivului neamu alu țăriei noastre și altoru tuturor carii sântu împrejurulu nostru creștini". Firește că acesti vecini creștin nu pot fi decât românii din Moldova și din Ardeal mai ales, căci numai lor li se putea adresa o carte scrisă românește[90].

În tipografia înființată în 1635 la Câmpulung, a apărut peste șapte ani *Învățături preste toate zilele*, „alease pre scurt den multe dumnezăești cărți, de folosința tuturor creștinilor prepuse de pre limba grecească pre limba

86 BRV, pp. 109, 124; Lucian PREDESCU, *Un cronicar oltean...*, pp. 15-16; Mircea PĂCURARIU, *Legăturile Bisericii Ortodoxe...* p. 15.

87 Gr. POPESCU, P. GRIGORIU, *Matei Basarab...*, p. 80.

88 Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 44; Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 112.

89 BRV, pp. 122-123; Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 45; Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 104; Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 259.

90 Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 301.

rumânească", tradusă din greceşte cu „multa îngrijire şi cheltuiala" ieromonahului Melchisedec, stareţul de aici. El iscăleşte prefaţa, în care invită cititorii să răsplătească mănăstirii cheltuielile făcute cu aceste 60 de foi: „Căci, că, cum ar fi un neguţătoriu care ar fi dobândit o piatră de mult preţ, carea să plătească o mie de galbeni, şi apoi să se vânză numai drept 10 galbeni, deci apoi, de n-ar fi cumpărând piatra aceia fieşcare înţelept, ar fi înşălundu-se neguţătoriul acela, şi lui singur foarte i-ar părea rău mai pe urmă, aşijderea va să paţă şi cela ce, deacă va afla cartea aciasta, şi nu o va cumpăra, căriia cinstea-i iaste mică, iar dăstonicia-i iaste foarte multă şi mare"[91]. Cartea cuprindea învăţături despre „şapte tocmele sufleteşti": dragoste, răutate, milostenia etc., şi se adresa „nu numai celor ce ştiu, ce şi celora proşti ce nu ştiu"[92].

Tot aici apare în vremea mitropolitului Teofil un *Antologhion* (Minei prescurtat), „care va să zică Civetoslov sau Trifologiu", tipărit în 1643 „cu binecuvântarea preasfinţitului Chir Teofil din mila lui Dumnezeu mitropolitul întregei Ţări a Ungro-Vlahiei"[93]. Cuprinde două prefeţe, una către domnitor, alta către cititori, puse sub numele egumenului Melchisedec din Peloponez şi redactate de logofătul „Orest Năsturel", meşteri tipografi fiind Ivan Kunotovici şi Ştefan ieromonahul din Ohrida[94]. Titlul este încadrat într-o gravură pe lemn ce reprezintă pe Mântuitorul Hristos, pe Maica Domnului şi 127 de sfinţi. Pe verso filei cu titlul se află stema Basarabilor şi câteva versuri, sub acelaşi titlu ca cel din *Pravila de la Govora*[95].

În 1644 s-au pus bazele unei noi tipografii, la Mănăstirea Dealu, de lângă Târgovişte, în care a văzut lumina tiparului *Evanghelia învăţătoare* din 1644 şi un *Liturghier slavon* în 1646. Prima, sub titlul complet *Evanghelia învăţătoare, duminecilor preste tot anul şi la praznice domneşti şi la sfinţi mari aleşi*, tipărită „cu nevoinţa sfinţitului Chir Teofil, mitropolit a toată Ţara românească", nu este decât o continuatoare a celei de la Govora, începută de Meletie Macedoneanul. Pentru primele 385 de pagini, din cele peste o mie, s-au folosit matriţele din *Cazania* de la Govora. O însemnare finală arată ca „ispravnic" la tipărirea ediţiei de la Govora pe „mult greşitul ermonah Maletii Machedonul, proegumen al Govorii", iar o altă însemnare finală precizează: „Şi s-au început a se tipări această carte numită Evanghelie cu învăţătură în Mănăstirea Govorii şi s-a sfârşit în Mănăstirea Deal [...] egumen fiind Varlaam Arapul". De la pagina 404 s-a preluat textul mitropolitului Varlaam din Cazania tipărită la Iaşi, în 1643, deşi numele său nu este

91 BRV, p. 127; A. D. XENOPOL, *Istoria...*, p. 68; Nicolae IORGA, *Istoria literaturii româneşti...*, p. 261.

92 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 90.

93 BRV, p. 128; Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p. 39.

94 Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 98.

95 *BRV*, p. 128.

menționat. Osteneala tipăririi a purtat-o „Ivan Kunotovici, tipograful rus, cu ucenicii”[96].

Tot la Dealu, s-au tipărit un *Liturghier slavon* (*Slujebnic*), „cu sfatul și binecuvântarea preaosfințitului Mitropolit Domnului Teofil arhiepiscopul”, „în anul de la zidirea lumei 7154, iar de la mântuirea lumei 1646”[97]. Acesta a fost foarte împodobit cu chipuri ale Mântuitorului Hristos, Maicii Domnului, domnitorului, ale doamnei și ale unor sfinți. Tot aici merită reținut că în același an, 1644, a apărut la Târgoviște un *Slujebnic* slavon, tipărit de Procop Stanciovici și Radu Stoicovici[98].

Activitatea tipografică a continuat și în 1644, când, la 15 aprilie, s-a publicat cunoscuta lucrare *Urmarea lui Hristos* a teologului Thomas a Kempis, tradusă din latinește în slavonește de Udriște Năsturel, care o închină mitropolitului Varlaam al Moldovei. Astfel, întâlnim acum această caracteristică a mișcării culturale muntene, de a cuprinde în sfera sa, pe frații români din Ardeal și Moldova[99]. Cartea s-a bucurat de o largă răspândire, mai ales la credincioșii de limbă slavă. Tot Udriște Năsturel a tradus din slavonește romanul *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf*, rămas în manuscris[100].

Deci, sub vlădica Teofil au apărut în Muntenia primele cărți juridice, teologice și de cult „tipărite în Principate”:[101] *Ceaslovul*, *Pravila*, *Evanghelia cu învățătură*, în două ediții, și Învățătură preste toate zilele, la care se adaugă *Paraclisul Maicii Domnului*, în slavonește și românește. Astfel, curentul românesc, promovat de monahi, dar și de credincioși, a triumfat asupra celui slavon, sprijinit de familia domnitoare, precum și celui grecesc, alimentat de unii ierarhi și dascăli greci, stabiliți în țară[102]. Prin sprijinul acordat la traducerea și imprimarea lor, Teofil a fost socotit „unul din cei dintâi ctitori ai limbii românești în biserică”[103]. Munca lui va fi continuată de succesorul în scaun, mitropolitul Ștefan, din Râmeștii Vâlcii, fost episcop al Buzăului. Grație lor, s-a „închegat în această epocă o strânsă osmoză între Biserica Ortodoxă și între limba și cultura românească, prin tipăriturile date la lumină acum”[104].

De remarcat că, în timpul domniei lui Matei Basarab asistăm și la o organizare a cântării românești la strană. În acest scop, pe lângă osârdia mitropoliților Teofil și Ștefan care tipăresc și cărți necesare stranei, doamna Elena, soția voievodului, a pus să se publice în 1635 o carte de cântări bisericești în românește, iar în 1640 a susținut tipărirea *Triodului românesc*. Tot în această perioadă se tipăresc pentru prima oară în țările române *Pripealele* lui Filotei monahul, de la Cozia[105].

Pe de altă parte, nu trebuie trecut cu vederea că în timpul păstoririi lui Teofil, logofătul Udriște Năsturel a înființat o școală slavonă pe lângă Mitropolie, în Târgoviște, după modelul Academiei Movilene din Kiev, care a dăinuit până către sfârșitul domniei lui Matei Basarab. După absovirea ei, tinerii munteni mergeau în Transilvania îndeosebi, pentru a urma colegiile reformate. Dorind să evite strecurarea ideilor protestante, în 1646, Pantelimon Ligaridis și Ignatie Petriți, greci din insula Hios, cu sprijinul domnitorului și al postelnicului Constantin Cantacuzino, au

96 *BRV*, pp. 144-146; Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, p 40; Niculae ȘERBĂNESCU, *Biserica Ortodoxă Română...*, p. 278; Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 45; Mircea PĂCURARIU, *Cultura teologică...*, p. 105.

97 *BRV*, pp. 152-154; Atanasie MIRONESCU, *Sfânta Episcopie...*, pp. 39-40.

98 Nicolae IORGA, *Istoria literaturii românești...*, p. 276, brv, 158.

99 Barbu TEODORESCU, *Cărturari...*, p. 838.

100 BRV, p. 159; Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 45.

101 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 579.

102 Veniamin MICLE, *Mănăstirea...*, p. 82.

103 Alexandru PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 297.

104 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 592.

105 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, pp. 582-583.

pus bazele unui colegiu umanist la Târgoviște după modelul celor occidentale, cunoscut în actele vremii sub numele de „Schola graeca et latina". Aceasta a fost prima școală de nivel superior în Țara Românească, care probabil a dăinuit până către sfârșitul domniei lui Matei Basarab. Tot cum, domnitorul a organizat și școlile mănăstirești din Câmpulung, Dealu și Govora,[106] unde a funcționat o „școală înaltă", de profil religios și cultural, care pregătea și tipografi, promotor al acesteia fiind mitropolitul Teofil[107]. Întărind dania de 1.000 de florini anual făcută mănăstirii de Matei Basarab, Theofan, patriarhul Ierusalimului, constata, în 1636, că domnul a voit „să rânduiască într-însa dascăli și tipografi pentru a tipări și împodobi cărți sfinte, și încă nu numai de acestea să aibă grijă dascălii pe care i-a însărcinat cu administrarea, ci și copii să aducă la școală și să-i învețe scrierile sfinte și după toată puterea lor să-i deprindă pe ei a cunoaște înțelepciunea cea dinăuntru și cea dinafară a oamenilor"[108].

Pentru toate aceste fapte culturale, se poate concluziona, pe drept cuvânt, că mitropolitul Teofil a pus o cărămidă la temelia vechii noastre culturi românești[109]. Activitatea depusă de el, ca episcop la Râmnic și apoi mitropolit al Țării Românești, l-a determinat pe Nicolae Iorga să-l considere „începătorul tipăriturilor în această limbă pe pământ românesc de ortodoxie".[110] Nu degeaba s-a precizat că Biserica și cultura bisericească din prima jumătate a secolului al XVII-lea îi datorează mult acestui vlădică patriot, distins cărturar și sprijinitor al activității tipografice în limba poporului, încât el trebuie „rânduit printre marii mitropoliți ai secolului al XVII-lea alături de Varlaam și Dosoftei al Moldovei, care și ei au avut în fața lor pilda cărții românești a lui Coresi"[111]. Meritul lui și al urmașului său, Ștefan, a fost recunoscut de Virgil Cândea, care subliniază că opera lor „contribuie cu o temeritate care nu trebuie subestimată la introducerea limbii române în cărțile de cult dar, în același timp, cu hotărâre, la inițierea unei literaturi etice. Acum se reia programul coresian al scrierilor educative, care va rămâne preocuparea centrală a culturii românești timp de două secole"[112]. Prin tot ceea ce a realizat, „tot mai larg se deschidea, în paguba vechii ortodoxii cu canoane și ierarhie elină, poarta prin care noul curent românesc pătrundea și în clădirea pe veci a Bisericii, în tot cuprinsul românimii"[113].

Înaintat în vârstă, vlădica Teofil, căruia uneori în acte i se zicea și Filotei, a murit în primele luni ale anului 1648, după ce păstorise în Țara Românească, ca episcop și mitropolit, aproape trei decenii[114]. Deși nu știm unde este înmormântat, prin studiul de față am dorit să-i aducem un pios omagiu acestui ierarh cu viață aleasă, care a înțeles să sprijine limba română într-o perioadă când clerul de mir și cel monahal, dar și marea masă a credincioșilor îi simțeau nevoia. Poate că n-am reușit să prezentăm toate laturile activității sale, lucru pe care-l vor face, desigur, alți cercetători, dar am încercat, în aceste rânduri, să-l readucem în conștiința românilor de pretutindeni și, mai ales, a vâlcenilor, cu ocazia împlinirii a 370 de ani, de când Dumnezeu l-a chemat în Împărăția Sa.

106 Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 587; Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române...*, p. 46.

107 Gherasim CRISTEA, *Istoria Mănăstirii Govora*, Râmnicu-Vâlcea, 1995, pp. 79-80.

108 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 86, nota 25.

109 Niculae ȘERBĂNESCU, *Biserica Ortodoxă Română...*, p. 278.

110 Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 297.

111 Al. PROCOPOVICI, *De la Coresi...*, p. 302; Ioan V. DURĂ, *Biserica...*, p. 579.

112 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 83.

113 Nicolae STOICESCU, *Matei Basarab...*, p. 84.

114 Niculae ȘERBĂNESCU, *Biserica Ortodoxă Română...*, p. 278.